

Методологія науки

**КОНЦЕПТНІ ІМПЛІКАЦІЇ
У ВИВЧЕННІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ
ІДЕНТИФІКАЦІЇ Й ІДЕНТИЧНОСТІ**

Микола КУБАЄВСЬКИЙ, Світлана ЛУК'ЯНЕНКО

Copyright © 2009

Постановка суспільної проблеми. Методологічний арсенал сучасного наукового пізнання збагачується новими парадигмами, концептами, світоглядними універсаліями, використання яких дає змогу досліджувати об'єкти складної природи. У науці такі об'єкти досліджуються теорією систем, інформатикою. У філософії ефективно використовують концептуальний, у соціології – системно-структурний підходи, у психології – холономна парадигма. Автори акцентують увагу на пізнавальних можливостях *концептного підходу* при дослідженні об'єктів, природа яких весь час видозмінюється, збагачується у змістовному і структурному планах.

Аналіз останніх досліджень даної проблеми. Багатоманітний спектр пошукувань взаємозв'язку ідентифікації й ідентичності належать психологам, передусім О.Є. Гуменюк, В.М. Розіну, Е.В. Сайку, А.В. Фурману, І.Г. Яковенку, які проблематизували явища ідентифікації й ідентичності у форматі їх культурно-історичного зумовлення, обґрунтували ідеї ідентифікації як способу буття та ідентичності як форми суб'єктивного самоздійснення.

Особливу увагу автори приділили використанню результатів досліджень з даної проблеми, досягнутих зарубіжними соціологами і філософами, зокрема Еріка Еріксона, Мартіна Гейдегера, Жана Бодрієра та іншими, котрі вивчали взаємозв'язок ідентифікації й ідентичності крізь сферу таких концептів, як “соціальне” і “культурне”.

Мета статті – обґрунтувати концептно-методологічні інваріанти аналізу взаємозв'язку ідентифікації й ідентичності у форматі єдиного парадигмального настановлення. Критично відрефлексовані гіпотези Ж. Бодрієра стосовно зникнення концепту “соціальне” і запропоноване авторське бачення способу вирішення даної проблеми.

Сутнісний зміст. У статті теоретично обґрунтовані концептно-методологічні засновки дос-

лідження проблеми взаємозв'язку ідентифікації й ідентичності та проаналізовані їх функції у процесі соціалізації особистості.

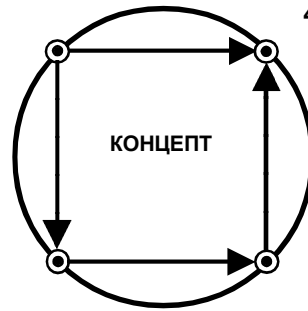
Ключові слова: *концепт, культура, ідентифікація, ідентичність, метод, методологія, дискурс, дефініція, референт, означник, означуване, симулякр, постмодернізм, соціальне, знак, знання, переконання, мова, парадигма, соціалізація.*

Сучасна наука досліджує об'єкти складної нелінійної, циклічної, динамічної природи. У структурі цих об'єктів природні, соціально-економічні та соціально-психологічні, процеси накладаються один на одного, інваріантно корелюють між собою, постійно змінюються й оновлюються, зберігаючи водночас свою власну первинну цілісність [7, с. 103]. Такі об'єкти неможливо дослідити у світоглядних межах традиційної лінійної парадигми, а відтак потрібен перехід від “механістичного, лінійного підходу до холистичної, циклічної парадигми” [5, с. 49]. У природознавстві вони вивчаються теорією систем, інформатикою, теорією імовірностей. У психології вироблений синтетичний, цілісний, холономний підхід, спрямований на пізнання чуттєво невидимих, але реально наявних інформаційних процесів, які фатумно впливають на життєактивність соціального індивіда. У філософії ефективно застосовують концептний підхід для дослідження об'єктів складної природи як засадничий спосіб організації знання, реалізації й оформлення його результатів.

Насамперед з'ясуємо зміст терміна “*концепт*”. Він дістався нам від середньовічних мислителів (П'єр Абеляр та Іоан Солсберійський) і позначав процеси, що вивчалися в теології. Реактуалізація цього терміна в ХХ столітті здійснювалася зусиллями трьох гуманітарних дисциплін – психолінгвістики, лінгвокультуро-

1 – зміст поняття та його змістово-сміслове наповнення у відриві від конкретно-мовної форми його викладу

2 – засіб сприйняття та конструювання дійсності, завдяки чому характеризується певною онтологічною наповненістю

4 – організуюча структура концепції чи кількох концепцій

3 – інструмент розуміння зв'язків між іншими концептами

Рис. 1.

Системотвірні аспекти концепту (за Фурманом А.В.)

логії та філософії. Психолінгвісти під концептом розуміють таке мисленнєве утворення, котре заміщає у процесі пізнання безкінечну множину предметів одного і того ж роду. Це – схематичні уявлення, що репрезентують ідеальні розумові конструкції, конкретизуючи їх смисл. Лінгвокультурологи стверджують, що терміни “концепт” і “поняття” фіксують явища одного і того ж порядку, причому “поняття” є предмет дослідження філософії і логіки, а “концепт” – культурології і математичної логіки. Як предмет дослідження лінгвокультурології “концепт” не стільки мислиться як переживається, відіграє роль основної клітинки в ментальному полі культури. “Концепт”, – стверджують культурологи, – це бруньки складних суцвіть пізнавальних конкретностей, що мають подвійну психофізіологічну природу, результат теоретичної діяльності, точка зору суб’єкта, його проєктивний начерк на пояснення об’єктно-конкретної реальності [3, с. 64]. У філософії “концепт” (лат. *conceptus* – поняття) – це зміст поняття, його смислове навантаження незалежно від його конкретно-мовного виразу. Концепт упорядковує, систематизує, стратифікує наукове знання, а мінімум концептів утворює *концептуальну систему*, виражає сутність концептуалізації. У цій системі концепт функціонує в режимі “розуміння – пояснення”. Отож у філософії концепт – це таке поняття, що характеризується такими властивостями: а) він створюється філософами і виражає їх авторство (аристотелівська субстанція, декартівське *cogito*, кантівське *a priori* тощо); б) є ефективним засобом вирішення як складної проблеми, так і множини похідних проблем.

Кожна наука у предметному полі свого дослідження чітко визначає аспект об’єкта, виробляє категорійно-поняттєвий апарат, методи, описує закономірності його розвитку.

Концепт є мисленнєве утворення, котре конструє у процесі мислення всю множину аспектів, фрагментів і визначень об’єкта різними науками. Жіль Дельоз визначає концепт такою цілісністю, в якій фокусується даність як нероздільність нескінченних чисел, які не змінюють своєї природи у динаміці розвитку [8, с. 116–120]. Концепт поєднує не поєднані дискурсом знання про аспекти, фрагменти, сторони об’єкта у їх дефініціях. У такому розумінні об’єкт у форматі засадничого концепту починає діяти, функціонувати, формовивлятися залежно від погляду суб’єкта, його світоглядної позиції й ціннісної орієнтації. Виділяючи змістовні елементи пізнання й організаційні аспекти діяльності з множини варіантів вибору, будь-який концепт є цілісною мислесхемою, точніше – метасхемою (рис. 1).

Проф. А. Фурман у статті “Принцип “Чотирих К” в контексті професійного методологування” детально аналізує логіко-змістовий контекст терміна “концепт”. На думку автора, “концепт” володіє певною онтологічною вагомістю, оскільки охоплює змістово-сміслову здатність-визначеність поняття як інструмента мислєдіяльності [16, с. 9]. Водночас набір концептів розглядається як сув’язь смислотворювальних складових концепції, тобто як взаємодоповнення особливих форм дисциплінарного знання (філософського, наукового, релігійних віровчень).

Розроблена автором мислесхема всебічно ілюструє структурно-функціональні виміри концепта як інструмента професійного методологування (див. рис. 1).

У сучасній психології термін “ідентифікація” використовується у таких значеннях: а) уподібнення (часто неусвідомлене) у формі переживань і дій суб’єктом себе іншій особі (моделі), якою може бути авторитет, “значи-

мий інший” (учитель, друг, рідні) на основі сформованого тісного емоційного взаємозв’язку з ним; б) механізм психологічного захисту, який існує у формі імітації, неусвідомленого наслідування, уподібнення об’єкту, його позитивним властивостям; в) механізм проекції, приписування іншій особі своїх витіснених думок, мотивів, бажань, чуттів і переживань, які викликають у самого суб’єкта почуття провини або тривоги, а також сприйняття іншого як продовження самого себе; г) механізм перенесення себе на місце іншого у формі співпереживань, емпатії, сприйняття ситуації, в котрій опинився інший, як такої, в якій знаходиться він сам [11, с. 4]. У соціології ідентифікація – один із важливих механізмів соціалізації особи, який проявляється в ототожненні себе з певною групою (номінальною чи референтною) і сприяє активному освоєнню взірців і стереотипів поведінки, які властиві членам групи, зумовлюють сприйняття індивідом групових норм і цінностей як своїх власних.

Однією з важливих проблем є взаємодія ідентифікації й ідентичності – динамічна, рухлива, швидкоплинна, яку неможливо дослідити системно-структурним, причинно-наслідковим, генетичним та іншими підходами. По-перше, не з’ясованим залишається співвідношення Я-ідентичності, самоідентифікації з усвідомленням себе суб’єктом соціальної спільноти, тобто незрозуміло, як здійснюється колективний ідентифікаційний вибір, якщо суспільство характеризується соціально-структурною нестабільністю та дефіцитом вибору можливостей особистісної реалізації. По-друге, самовизначення індивідів і соціальних груп у політичному просторі має велику множину реального ідентифікаційного вибору, можливостей стати причіпником різних політичних течій, партій, громадських організацій тощо. По-третє, українському соціуму на даному етапі розвитку конче потрібна дієва система символічної ідентичності, базована не тільки на формально-правовій, але й на духовній спорідненості людей. Отож загострилася потреба не тільки в інституціональному закріпленні функцій, прав та обов’язків суб’єктів соціальних зв’язків, їх соціально-структурних і культурних відмінностей, а й у виявленні механізмів солідаризації й інтеграції.

Загалом сутнісний зміст *концепту ідентифікація* (лат. *identificare* – ототожнення) становить процес уподібнення себе (здебільшого неусвідомлюваний) з іншою людиною, групою, зразком, ідеалом. У психоаналізі – це

процес, у результаті якого індивід неусвідомлено, головню завдяки емоціям, ототожнює себе з іншою людиною, котра для нього є взірцем. У соціальній психології – це ототожнення себе з колективом, соціальною групою, етносом, нацією, безпосереднє переживання суб’єктом певної міри такого ототожнення.

Ідентифікація є обов’язковим структурним компонентом процесу саморозвитку індивіда, котрий влаштовує себе у соціальний світ шляхом безперервної соціалізації. Для того щоб жити, діяти людина повинна бути членом певного колективу, групи, етносу, нації, цінності, цілі, норми поведінки і відношення котрих вона вимушена освоїти, повністю сприйняти і дотримуватися. У кожній соціальній цілісності, соціальній структурі людина діє і як автономний суб’єкт і як особистість із своєю непересічною позицією та унікальними можливостями. Але соціальною групою, колективом людина здебільшого сприймається не як самотність особистість, а як діючий суб’єкт з реальними рисами та індивідуальними спроможностями, оскільки спільноті насамперед потрібні його діяльна позиція й підвладна сумлінність, а не унікальна неповторність. У такий спосіб формуються особистісні властивості й індивідуальні риси, тобто у процесі ідентифікації конкретної особи з колективним у рамках спільної діяльності, котра спричинює збагачення здібностей, талантів, відданості справі, активної життєвої позиції.

Основне призначення ідентифікації – соціалізація людини, реалізація нею своєї соціальної сутності в багатосуб’єктному доккіллі. Причому в процесі ідентифікації взаємодіють принаймні два процеси – індивідуалізації й соціалізації, що взаємопов’язані системою відношень соціуму (реалізація “Я у соціумі”) у його двоєдиному прояві: а) індивідуалізація як утвердження і збагачення свого Я і б) соціалізація як оволодіння індивідом, при всіх його унікальних і неповторних особливостях, норм поведінки, цінностей, принципів і форм відношень, властивих певній соціальній групі, колективу, етнонаціональній спільноті. Тому під ідентифікацією слушно розуміти багатоплановий процес ототожнення, примирення, співвіднесення себе з об’єктом, образом, поведінкою інших.

Процес ідентифікації постійно відтворює свій результат, особливу системну рису людини – **ідентичність** (лат. *identifico* – ототожнюю), тобто ситуативно фіксує співвіднесеність чого-небудь із собою. Характерними

ознаками ідентичності є непересічність, тотожність, цілісність, окремішність, стабільність, самоцінність. Вона виражає різні рівні і типи буденної когнітивності людини – її професійний, національний, політичний, гендерний та інші статуси і ролі. Іншими словами, ідентичність – це стан і водночас здатність людини інтегрувати себе у собі на основі самовизначення, самоцінності, самоусвідомлення в контексті всього навколишнього, скажімо, побудова себе у формі Я-концепції, або створення надзвичайно потужного силового поля, котре притягає лише позитивне і відкидає негативне і в центрі якого знаходиться стабільне та унікальне Я. Також це той стан, котрий відображає унікальну реальність індивідуальності. У цьому розумінні кожна людина – особистісний універсум єдиного фокусу приватного світу. Саме у своєму знанні про себе, у зверненні до себе, зосередженості на самій собі є змога набувати здатності осмислювати, а в кінцевому підсумку – перетворювати і навіть творити себе. Справжні виміри людини – це обізнаність і самоусвідомлюваність. Переходячи у *post-Ego*, особистість стає менш егоцентричною. *Post-Ego* – це і є підсумок трансформації Я у соціальне, оновлена конструкція Я в соціальному, себто трансценденція, що знаменує вихід за межі *Ego*, потаємні відомості про Я, зокрема, гнучкість Я, “після-Я”.

Психосоціальну сутність ідентичності обґрунтував Ерік Еріксон. Вона полягає у збереженні індивідуальності й цілісності досвіду людини, дає їй “змогу передбачати як внутрішні, так і зовнішні небезпеки, і зіставляти свої здібності із соціальними можливостями, котрі пропонує суспільство” [11, с. 4]. Відомий психолог визначає ідентичність як багатовимірний, багаторівневий, стійкий й одночасно динамічний процес, котрий розвивається разом з людиною і постійно виділяє її як особистість у найрізноманітніших взаємозв'язках з іншими, у різних формах діяльності, в мисленні та поведінці. Він виокремив особливий рівень і форму здійснення ідентичності, що виявляє “усвідомлений особистістю досвід власної здатності інтегрувати всі ідентифікації та етапи становлення ідентичності” [18, с. 31].

Персоніфіковані ідентичності формуються як незмінними факторами (географічними, національними, конфесійними), так і змінними обставинами (переходом від одного соціально-політичного устрою до іншого, геополітичними, економічними). “Звідси – відносна ста-

більність ідентичності і в той же час змінність цього концепту” [19, с. 30].

Ідентифікація й ідентичність взаємодіють на основі такого концепту, як “соціальне”, що відображає всю множину взаємозв'язків атомарного буття людей (індивідів, соціальних груп, етносів, націй), з одного боку, і надіндивідуальних структур соціальних статистики і динаміки – з іншої. Неподільна єдність ідентифікації й ідентичності у контексті соціального відтворення динамізує структуру соціальної реальності: здійснюється входження конкретно-індивідуального в соціальне – ідентифікація і формування у параметрах соціального безпосередньо особистісного Я, точніше Я-ідентичності. Отож на підвалинах соціального утворюються різні рівні та форми взаємозв'язку ідентифікації й ідентичності. Так, наприклад, через соціальне ідентифікація формує і зберігає такий її базовий феномен, як етнічна ідентичність. Завдяки останній постають, накопичуються, освоюються і транслуються етнічні норми і цінності, стереотипи поведінки, яких соціальний індивід дотримується у процесі становлення його ідентичності як представника даного етносу-нації.

Саме природа соціального формує процеси ідентифікації й ідентичності, на що здебільшого не звертають уваги дослідники даної проблеми. А вона може бути позитивною – задовольняти інтереси індивіда, соціальної групи, нації, тобто всезагально належати народу, і негативною – кланово-олігархічною. У цьому аналітичному контексті соціальне (лат. *socialis* – спільний, товариський, суспільний) являє собою неподільну єдність взаємодій індивідів і соціальних груп, які постійно відтворюються у суспільстві. Таке відтворення залежить від домінуючої форми відносин (політичних, економічних, правових) у самому соціальному. Ось чому в класичній соціології утвердилося положення про те, що концепт “соціальне” забезпечує стійкість і згуртованість соціуму. Це означає, що суспільство не може існувати без соціальних зв'язків та взаємодій. Причому особливу роль відіграють ті зв'язки, які надають суспільству життєвої енергії, забезпечують духовну активність соціальних спільнот. Проте постмодернізм більше зацікавлений у висвітленні негативних аспектів соціального, зокрема, як саме соціальне редукується до маси у її найбільш антисоціальному розумінні. Замість того, щоб розглядати соціальне як універсальну сферу ідентифікації й ідентичності, постмодернізм аналізує його у форматі непіддатливості, інертності, нездат-

ності ідентифікувати індивідів у часопросторі соціуму.

Мабуть, є всі підстави припустити, що в нинішній момент існує інтерес до того, наскільки нестерпно невіддатливою стала традиційна соціальність. Зосереджуючи увагу на цій проблемі, відомий теоретик соціології Жан Бодріяр демонструє, як соціальне перетворюється у масоподібне, а потім зникає. На його думку, інститути, котрі створюють соціальний прогрес (урбанізація, праця, капітал, медицина, освіта, соціальне забезпечення тощо), його ж і руйнують. Цей суперечливий процес прискорюється і досягає свого апогею з появою ЗМІ. Вони працюють на двох рівнях: зовнішньому – рівень виробництва соціального, і внутрішньому – де соціальне й нейтралізується, руйнується, по-перше, тими засобами, які його створюють (ЗМІ), а, по-друге, тим, що воно продукує маси. Відтак дефініція концепту “соціальне” не має референта, і сам термін, який є центральним для усіх соціологічних дискурсів, нічого не означає і не описує. На думку Бодріяра, цей концепт непотрібний, оскільки немає змоги протиставити йому несоціальне. “Це лишень, – пише він, – абстракція, результат процесу абстрагування, ефект соціального, симуляція і видимість” [2, с. 22]. Оскільки соціальному не відповідає жодний референт, тому й визначається він поняттям “соціальні відносини”, “соціальні зв’язки”, “виробництво соціальних зв’язків” та ін., що також не підлягають визначенню, тому що характеризуються досить високим ступенем абстрактності й раціональності. Насправді, – стверджує вчений, – ці поняття фіксують “кінець соціального, або ж початок його кінця” [2, с. 22].

Ж. Бодріяр обґрунтовує, принаймні, дві гіпотези зникнення соціального. **Гіпотеза перша: соціального сутнісно ніколи й не існувало.** Ніщо, ніколи й ніде не функціонувало як соціальне. Мала місце лише симуляція соціального і соціальних відносин. Тому немає ніяких підстав говорити ні про “реальну”, ні про “приховану”, ні про “ідеальну” соціальність. Існує лише гіпостазований симулякр. Якщо у Жіля Дельоза симулякр є копією такої схожості з реальністю, що підміну, обман неможливо відрізнити від оригіналу, то Бодріяр детальніше досліджує його природу. Він виділяє “порядки” симулякрів: 1) симулякри “першого порядку”, які ще вказують на оригінал, такі як барокова підробка; 2) симулякри “другого порядку”, витворені

механізованими процесами промислової революції, що створюють конвеєрні серії точних копій; 3) симулякри “третього порядку” постмодерністського періоду, що прив’язані до засобів комунікації та інформації і в результаті створюють симульовану гіперреальність, “яка є більш реальною, ніж сама реальність, і позбавлена будь-якого референта” [12, с. 385]. Бодріяр стверджує, що соціальне мало сенс у межах “симулякрів другого порядку”. Сьогодні воно поглинається симулякрами третього порядку і тому відмирає [2, с. 28].

Гіпотеза друга: соціальне існувало й існує, більше того, воно постійно прогресує. Припустимо, що динаміка соціального реалізується як закономірний прогрес людства. Ті сфери життєдіяльності, котрих не охопила соціальність, становлять залишок. Цей залишок насправді і є суттю соціального. Він стає універсальним й отримує статус реальності. Людство все далі і глибше занурюється у сферу залишкового. Залишковість зростає і створює механізми продукування залишків, управління ними, зростання їх кількості. Бодріяр у такий спосіб фактологічно обґрунтовує примноження залишкового як соціального інституту. “У 1544 році, – пише він, – у Парижі відкривається перший великий притулок для бідних, який бере на себе всю відповідальність за волоцюг, божевільних, інших хворих – усіх тих, хто не ідентифікувався у ту чи іншу групу й опинився поза нею як залишок. Це було свідченням про народження залишкового як соціального. Потім появляються ознаки його зростання: органи державної опіки у дев’ятнадцятому і системі соціального захисту – у двадцятому століттях. Коли остаток сягає масштабів суспільства, ми отримуємо повну соціалізацію” [2, с. 24]. Модні заклики влади “про відповідальність суспільства перед знедоленими є свідченням того, що соціальне постає причиною кількісного збільшення незахищених верств. Поглинання усіх залишків соціальним і їх збільшення у геометричній прогресії вказує на прогресивний розвиток залишків.” А що ж станеться, коли буде соціалізовано все?, – запитує Бодріяр. І відповідає: “Тоді машина зупиняється, динаміка всього процесу змінюється на протилежну – у залишок перетворюється вся сформована у цілісність соціальна система” [2, с. 21].

Деконструктивне прочитання твору Бодріяра показує, що концепт “соціальне” аналізується у форматі статистики, абстраговано від динаміки. Якщо зважити на сучасний етап істо-

1 – невичерпна можливість ідентифікацій, спілкування, взаємодій усвідомлених і неусвідомлених виявів Я; здатність пізнавати і перетворювати світ

2 – результат взаємодій, що виражається в оцінках, орієнтаціях, способі життя; має місце перетворення індивіда як емпіричного суб'єкта в активний суб'єкт трансцендентальної аперцепції, здатний пізнавати і діяти не тільки у світі явищ, а й у світі сутностей

4 – соціалізована особистість; активний діяльний чинник, суб'єкт, котрий центрує світовідношення на індивідуальному Я

3 – формує особистісне Я, духовну універсальність; моделює будь-які варіанти світопорядку і свого життя у цілому

Рис. 2.

Взаємозв'язок ідентифікації й ідентичності через природу концепту "соціальне"

ричного розвитку людства, то його неможливо порівнювати з жодним із аспектів багатofакторних, складних і суперечливих процесів соціальної еволюції минулих етапів. Він не вписується ні у формаційний, ні у цивілізаційний підходи до пояснення соціального, що аналізується з позицій глобалізаційного погляду [9, с. 56]. Соціальне збагачується, модифікується під впливом суперечливих, складних і неоднозначних дій і взаємодій індивідів, соціальних груп, етносів, націй, людства. Динамічний аспект розгляду соціального підтверджує, що його природа є одночасно і процесом, і результатом, і причиною, і наслідком суспільного життя. Соціальне – це всезростаюча сукупність структур, процедур, норм, настановлень і цінностей, які громадяни свідомо чи несвідомо створюють, відтворюють і трансформують своєю багатоманітною діяльністю (див. рис. 2).

Швидка зміна текстуальних полів, дефініцій соціального, майстерно пророблена Бодріаром, показує, що індикатори цього концепту набувають таких значень, які потрібно деконструювати в означуваному і встановлювати зміну референтів. Коли не враховувати швидких змін референтів, то виникає ситуація, коли жоден дискурс соціального не має заданого значення. Це дає підстави стверджувати, що терміну соціальне не відповідає ніяка соціальна субстанція. Бодріяр пише, що "реальний референт відсутній навіть у таких класичних категорій соціології, як "народ", "клас", "пролетаріат", "об'єктивні умови" тощо. Зникає соціальний індикатор – розпорошується й означуване. Відтак залишається темне буття, плинна субстанція, котра виявляється у сфері симуляції соціального, або, точніше, у просторі, де соціальне зникло" [2, с. 7].

У сучасному українському суспільстві сформувалися два різновиди соціального залежно

від соціальних груп, які утворюють його структуру. Природа одного безпосередньо пов'язана з пануючими соціальними групами – мільярдерами, мільйонерами, представниками потужного фінансового капіталу. Всі гілки влади здебільшого формуються із цих соціальних груп і відтворюються ними. Доказом цього є те, що у законодавчу гілку влади входять батьки і діти, брати і племінники, інші родичі. Умовно назвемо цей різновид соціального "правлячим", "керуючим". Природу іншого різновиду соціального утворюють спільноти, прошарки, страти середнього і дрібного бізнесу, інтелігенції, наймані працівники тощо. Умовно назвемо таке соціальне "виконавчим".

Відмінність між ними полягає у тому, що представники соціальних груп першого різновиду соціального мають не тільки політичні й економічні переваги над представниками другого різновиду, а й переваги стосовно правових норм, вимог і цінностей. Навіть якщо представники другого виду соціальності ідентифікуються у правлячу, елітну соціальність, то вони отримують ідентичність (економічну, політичну, правову), властиву груповій елітарній соціальності.

Взаємопов'язаність ідентифікацій й ідентичності через природу соціального має такі характерні риси: а) багатofакторність, б) високу динамічність, в) потужний інформаційний ресурс, г) непрогнозованість розвитку. Досить виразно ці риси проявляються у соціально-політичних ідентифікації та ідентичності української "еліти". Політична система всіх гілок влади функціонує таким чином, що друзі й недруги постійно змінюють свої політичні позиції: щоденно створюються нові коаліції, а щойно створені тут же зникають як метелики-одноденки. Друзі й вороги міняються місцями з такою заповзятістю, що незрозуміло хто є

хто. Безперервно змінюються політичні і соціально-економічні програми всіх гілок влади; ніхто не намагається усунути з політичної арени свого супротивника, тому що завтра він може виступати в ролі партнера і допомогти у боротьбі із сьогоднішніми “любими друзями”.

Подібна ситуація постійно спостерігається у політичній історії людства саме у момент кризи, коли у боротьбі за владу політичні групи постійно міняли свої принципи, переконання, обіцянки. Про це досить чітко висловився відомий флорентійський політичний діяч епохи Відродження Пандолфо Петруччі, роз'яснюючи Нікколо Макіавеллі суть політичної поведінки. Він стверджував, що мудрість політика полягає у тому, щоб “діяти відповідно до вимог кожного дня, а судження про діла свої видозмінювати з часу на час, якщо бажаєш допускати якомога менше помилок, оскільки теперішній момент набагато складніший від можливостей нашого розуму” [1, с. 78].

Ідентифікуючись у певний соціум, індивід набуває соціальної ідентичності. Це означає, що він свідомо, зважаючи на сув'язь своїх соціальних зв'язків, самовизначається, тобто приймає свою приналежність до певної групи, етносу, нації в цілому. Сутнісно соціальна ідентичність охоплює уявлення, сприйняття, образ “ми у світі”, котрі формуються через конституювання домінанти солідаризації. У підсумку вона є консенсусом індивідів з приводу базових цінностей суспільства, визнання “спільної історичної долі” і можливостей розробляти й реалізувати спільні проекти. Водночас ідентичності особистості, соціальної групи, етносу долучені до системи символічних переваг, у яких соціальні відмінності переводяться на мову соціальної комунікації й толерантності. Вивчається соціальна ідентичність переважно у двох аспектах. По-перше, як система сприйняття, категоризації світу, що спрямована на впорядкування смислів і значень повсякденного життя, формування соціальної упевненості. По-друге, з ідентичністю тісно пов'язаний консолідуючий потенціал суспільства, формування духовної єдності громадян. Справедливо наголосити, що соціальна ідентичність спричинюється самовизначенням кожного суб'єкта соціальної дії у сучасному світі, подоланням посттравматичного імперського синдрому, вироблення власної адекватної самооцінки. Вона не може зводитися до певної, незмінної й однозначно визначальної, суми суспільно визнаних індивідуальних і соціально-групових ідентичнос-

тей, принаймні тому що останні не прогнозовані у своєму розвитку.

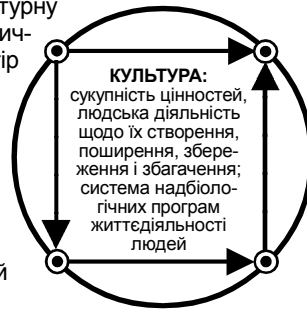
Структура соціальної ідентичності обіймає статусні, етнічні, мовні, культурні, конфесійні, регіональні різновиди ідентичностей, котрі утворюють систему громадянської консолідації, сприяють державному самовизначенню громадян. Як показує соціальний досвід України за роки незалежності, цілісна консолідаційна система “розбалансовується” під дією політичних сил, які переносять ідентифікації зі сфери консолідації у сферу протистояння, заперечують фундаментальні принципи й ефективні механізми соціальної єдності, спільності. Виходом із такої тупикової політичної ситуації, на нашу думку, є вироблення власних і використання апробованих європейською практикою консолідуючих ідей, котрі пронизують усі рівні ідентифікаційної ієрархії – від соціально-групової до регіональної та етнічної.

Окрім поняття “соціальне”, у взаємозв'язку ідентифікації й ідентичності важливу роль відіграє такий концепт, як “культура”, що змістовно фіксує імплікації морально-духовного багатства людських взаємовідносин. Культурні універсалиї глибоко вкорінені в особливостях людської самосвідомості. Індивід неспроможний існувати у безмежному просторі й нескінченному часі. Для життєдіяльності йому потрібний чітко визначений соціальний простір (країна, місце проживання, місце роботи тощо) і час (біологічний, соціальний, психологічний). Він неспроможний стабільно діяти у постійно невизначеній ситуації. Звідси зрозуміло, чому на створення замкнених, чітко визначених спільнот особу штовхає майже панічний страх перед неосяжним просторово-часовим континуумом [див. 17, с. 59].

Культура є концепт з надзвичайно потужним смисловим наповненням. Так, у 1952 році американські антропологи Альфред Луїс Кребер і Клайд Клакхон, проаналізувавши всі монографії про культуру, навели 164 визначення культури. У 1964 році ними було систематизовано 257 дефініцій. Використовуючи результати методологічних досліджень наукової школи А.В. Фурмана, скористаємося дефініцією культури, яку сформулював її засновник: “Сутнісно культура полягає у тому, щоб використати усі наявні засоби соціології, соціальної психології, культурології для **вдтворення** існуючих форм соціального життя і творення нових, котрі регулюють поведінку, спілкування, діяльність і вчинки людей [15, с. 20]. Якщо під культурою розуміти програми

1 – трансформація ідентифікації в соціокультурну реальність; можливість теоретичного і практичного “вписування” Я у соціокультурний простір

2 – соціокультурний інститут, що забезпечує системність і сталість суспільства; освоєння норм і цінностей, перехід можливих стратегій ідентифікації у дійсні, усталені правила діяльності; конструкція Я у соціально-культурному просторі

4 – соціокультурна реальність як причина і результат становлення Я; свідоме співвідношення і розупредметнення форм діяльності, заснованих на парадигмі самоусвідомлюваності свого Я

3 – становлення чітко ідентифікованого особистісного універсуму, духовної єдності внутрішнього світу; творення і реалізація Я

Рис. 3.

Становлення ідентичності як наслідку реалізації ідентифікації в культурі

діяльності, поведінки і спілкування, що втілені у значеннях, нормах та ідеалах, взірцях життєдіяльності, то, ідентифікуючись у ці програми, людина засвоює накопичений попередніми поколіннями досвід і керується ним у своїй діяльності, водночас збагачуючи його. Російський філософ В.С. Стьопін пише: “У житті суспільства вони (програми – авт.) відіграють таку ж роль, як і спадкова інформація (ДНК і РНК) у клітині або складному організмі: вони забезпечують відтворення всього багатства форм соціального життя, видів діяльності, характерних для певного типу суспільства, властивого йому предметного довкілля (другої природи), його соціальних зв’язків і типів особистості – всього, що становить реальну тканину соціального життя на певному етапі його розвитку” [13, с. 527].

Як особистість індивід є вершинним витвором культури, а це означає, що стає особистістю завдяки освоєнню збереженого в культурі соціального досвіду. В процесі соціалізації здійснюється складна взаємодія біологічних програм, які характеризують індивідуальну спадковість, і надбіологічних програм спілкування, поведінки і діяльності, що утворюють своєрідну соціальну спадковість. Освоюючи й видозмінюючи відповідні програми, індивідуальний досвід кожного громадянина перетворюється у соціальний [13, с. 528].

В.С. Стьопін звертає увагу на те, що поділ культури на матеріальну і духовну є відносним, оскільки будь-які феномени культури належать до семіотичних утворень. Предмети матеріальної культури виконують у життєдіяльності людей двояку роль: з одного боку, вони слугують практичним цілям, а з іншого – виступають засобами збереження і передачі інформації. Тільки у другій своїй функції вони постають як феномени культури [13, с. 572] (див. рис. 3).

Життя культури – творчість смислів на межах культурних світів, коли вони не просто співіснують, а знаходяться у стані діалогу. Культура, на думку М.М. Бахтіна, не має своєї території, що означає відсутність будь-яких перешкод для міграції і творення культурних смислів у просторі й часі. Сучасна культура ціннісно плюралістична і, на відміну від традиційної, збільшує діапазон смислових інваріантів, актуалізує проблему особистісного вибору й ідентифікації суб’єкта в культурному просторі. Відкритість кордонів між різними культурами, нові умови спілкування культур сприяють розширенню горизонтів нових смислотворень. Співвіднесеність цієї розширювальної множинності є імпульсом для культуротворчості, стимулює ідентифікацію кожної особистості у сучасному світі.

На відміну від об’єктивно спричиненої соціальної ідентифікації, культурна вирізняється несталістю, незавершеністю, є невпинно розвивальним процесом. Тому вона на суб’єктному рівні вимагає самоспричинення як персоніфікованого, так і групового, ковітального. Власне у цьому й полягає виняткова складність і динамічність культурної ідентифікації як багатопараметричного процесу.

Важливими елементами культури, як відомо, є знання і переконання. Переконання, на відміну від знань, – це щось (досвід, подія, ситуація тощо) внутрішньо пережите як особистісно значуще, достовірне, наскрізь пронизане енергією волі. На основі переконань (національних, релігійних, моральних) формується ідентичність, а сам спосіб життя наскрізь пронизаний ідеєю (національною, релігійною, політичною). Дотримання вимог людиною останньої дає підстави ідентифікувати її як переконаного націоналіста, переконаного віруючого, переконаного комуніста чи переконаного фашиста. Якщо така стрижне-

ва ідея пронизує всю життєдіяльність громадянина, відображає сутність його ідентичності, то очевидно, що він неспроможний від неї відмовитися. Історія культури демонструє, що навіть абстрактні філософські ідеї, або природничо-наукові теорії час від часу набувають статусу переконань. Так, у 399 році до н.е. в Афінах було страчено Сократа за прямоту і принциповість в обстоюванні *ідеї діалогічного пошуку істини*, заперечення авторитетів, імперативів традиційних вірувань. У 1600 році у Римі інквізиція живцем спалила Дж. Бруно за пропаганду *ідеї геліоцентризму*. На вимогу інквізитора або ж відмовитися від цієї ідеї, або бути живцем спаленим, він вибрав останнє. А для Галілео Галілея геоцентризм був лише знанням. На вимогу інквізитора він без вагань відмовився від новоявленої теорії, хоча й стверджують, що прошепотів про обертання Землі. Але... прошепотів, а не виголосив гордо і відкрито, як це зробив Д. Бруно.

Ідея спроможна не тільки окрилювати, одухотворяти, возвеличувати людину, але й знеособлювати, пригнічувати. Якщо вона зазнає краху, то руйнації зазнає й носій цієї ідеї – індивід, спільнота, нація. А.В. Фурман підкреслює, що “ідеї як своєрідні згустки вивільнених думок, котрі, зароджуючись у сфері ідеального, змінюють сприйняття ситуацій та подій, переорієнтовують вектори докладавання інтелектуальних, моральних і вольових зусиль, спонукають її до пошуку нових форм і методів поведінки, діяльності, провокують на здійснення різноманітних учинків, а ще й справді, коли оволодівають масами, стають мало контрольованою продуктивною силою, що здатна не лише будувати чи велично творити, а й руйнувати, знищувати” [14, с. 7].

Минуле подає нам приклади трагічності талановитих мислителів, які розувірувалися в ідеї та моральність своїх переконань. Скажімо, знаменитий філософ-теолог середньовіччя Тома Аквінський, написавши двадцять томів теологічних творів, раптово у грудні 1273 року відчув таке, що оголосив усі свої праці “соломою”, припинив роботу над третім томом “Суми теології” і через три місяці помер. Велику трагедію творчості пережив М.В. Гоголь, котрий збагнув марність переконань про відродження своїх персонажів з “Мертвих душ” (згідно з християнським догматом безсмертя душі). У відчаї він спалив другу частину цього твору і невдовзі помер. Л.М. Толстой, розвірувавшись у неможливості віднайдення людиною гармонії зі своєю сутністю, досягнення найвищого

рівня морального самоудосконалення через ідентифікацію у трудове життя народу, відмовився від усієї своєї творчості, покинув Ясну Полянну й помер на провінційній станції. Особливим випадком творчої кризи є невдача Карла Маркса у завершенні свого головного твору – “Капітал”. Він зупинився в апогеї своєї творчості не тому, що не вистачало часу, а через крах комуністичної ідеї, переконаності у перемозі комунізму. К. Маркс звів мораль до права, а останнє проголосив відображенням класових інтересів, що виправдовувало будь-які антиправні, аморальні дії пролетарів до інших верств населення (ідея і політичний догмат диктатури пролетаріату).

Пронизуючи усі, без винятку, аспекти соціального життя, культура є соціально значимою інформацією, що урегулює діяльність, поведінку і спілкування індивідів, соціальних груп, етносів, націй. Передача цієї інформації від покоління до покоління можлива тільки мовою. Традиція, котра лине з глибини віків, поціновує мови тих народів, якими були писані Священні Книги і якими проповідували Слово Боже. Укорінена у побут, культуру, історію, психічний світ нації, вона безперервно відтворюється й переживається кожним індивідом, щоденно утверджуючи спільність думання, переживання, поціновування, прагнення [7, с. 64].

Окрім уречевленого змісту, мова має символічне значення й упродовж тривалого історичного періоду відтворює спогади, бажання, прагнення, котрі є спільними для всіх представників нації, її різних поколінь. Тому мовна суголосність активізує спільність національного життя, відіграє роль своєрідної матриці досвіду, думок, переживань і мрій минулих поколінь, ковітально постає як свідок їх змагань, здобутків і долі. Багатий капітал досвіду, нагромаджений у мові, потужно діє на прийдешні покоління, збагачує їх своїми набутками і, своєю чергою, сприяє примноженню цього досвіду, а відтак і досвіду кожного громадянина.

Рідну мову людина освоює все своє життя, безперервно – від народження до смерті. З її допомогою вона не тільки пізнає світ, спілкується з іншими людьми і з самою собою, а й переживає, саморефлексує перебіг динамічного повсякдення. Ідентифікуючись у мову, індивід отримує безпосередній зв'язок з величезним запасом знань, ментальної енергії, які вона накопичує упродовж століть; використовує закодований у мові зміст, актуалізує збережене інтелектуальне та духовне напруження поколінь; збагачує історичний досвід власним

життєздійсненню. Тільки завдяки мові людина ідентифікується у суспільне життя, самостверджує своє Я, отримує самотутню ідентичність.

Ідентифікуючись у соціокультурну реальність, особистість з допомогою мови як єдності фонетичного (письмового) образу, мелодії, ритму і значення (смислу) вибудовує власну “домівку буття”, свою сутність. Звукові і письмові образи є тілом слова, мелодія і ритм – її душею, семантика – духом мови. Єдність тіла, душі й духу визначає суть ідентичності людини у реальному соціумі. Мартін Гайдеггер писав, що мова є домівкою буття, у якій і живе людина.

Теорія знаку Фердинанда де Сосюра виходить з того, що мова утворена зі знаків. Останні складаються з *означників* (звуків або слів) та *означуваних* (речей, понять або ідей). “Система знаків безпосередньо залежить від соціоісторичних сил і не може існувати окремо від свого історичного та культурного контекстів” [6, с. 166]. Кожна конкретна мова називає та організовує світ лише за умови, що означник відповідає природі означуваного. Однак мовний вираз означуваного може набувати різних дискурсів. Одна і та ж реальність здатна виражатися такими поняттями і синонімами, якими вони насправді не є.

Джордж Оруелл у романі “1984” показав, що тоталітарне суспільство через систему мови і мовних висловлювань жорстко регламентує духовно-діяльнісні алгоритми поведінкових репертуарів людей. “Партійна лексика” тонко і точно здійснювала такі мовні вирази, котрі нічого не означували в реальності, але були реальними засобами розумової діяльності членів партії, їх світоглядом, показником їх “інтелектуальності”, зверхності. Повсюди використовувалися вирази, які власне не були судженнями, тому їх зміст проартикулювати неможливо, оскільки він відсутній. Наприклад: “Хай живе КПРС”; “Партія і народ – єдині”; “Комуністи – радянські люди” тощо. Це система, в якій за словами зникає й автор, і відповідальність, загалом дійсність перестає існувати. Оруелл стверджував, що він неодноразово відвідував мисленнєвий образ “світу жахів”, де два на два буде стільки, кілька скаже вождь: скаже п'ять – значить п'ять. Вислови: “П”ятирічка за чотири роки” і “2•2=5” постійно притягували його увагу: він убачав у них “і виклик, і парадокс, і трагічний абсурд радянської драми, її містичну простоту, її алогічність” [4, с. 722].

Мова, що зумовлена тією чи іншою “партійною граматикую”, не стає “домівкою буття”

індивіда як громадянина. Відмежовує цю “мову брехні” від мови “як домівки буття” трансцендентний означник – концепт, або керівний принцип, який насичує всю систему мови значенням. “Фактично кожна теорія, релігійна віра чи ідеологічне вчення постулює трансцендентний означник (стрижневий концепт), що диктує не виражене прямо значення всієї мовної системи, а діє як найвищий сконденсований пункт конкретної культури чи людських вірувань” [6, с. 167].

Винятково важлива роль культури буде у тому суспільстві, в якому відсутня спільна соціальна мета, в якому наявна криза моральних цінностей інтегративного типу. Якщо народ не у змозі інтегрувати себе з державою, тому що вона не реалізує ідеалу соціальної справедливості, й суспільством, яке існує “символічно”, – у ньому набуває обертів прогресуючий розрив між бідними і багатими, то виникає спокуса здійснити проект негативної мобілізації, класичним прикладом якого є Помаранчева революція. Саме вона наочно продемонструвала, що ігнорування соціокультурними чинниками дає тимчасовий ефект, а популістські програми лише завищують планку потреб населення, не створюючи ресурсів їх задоволення. У результаті соціальна довіра до революційних закликів та обіцянок перетворюється на песимістичні настрої. Консолідація за принципом “проти інших” є руйнівною, тому що неможливо надати смисл тим соціальним процесам, у яких він відсутній, а всілякі способи політиків і політологів відшукати його є шарлатанством чи демагогією, або тим і тим водночас.

Культура – потужна духовна сфера, котра формує “ціннісне ядро”, центр загального об'єднання, універсальності індивідуальних і групових норм, правил і взірців поведінки та діяльності. Кожна зріла особистість діє від імені цілого – соціальної групи, етносу, нації, що мають свою самотутню, самоцінну і самодостатню культуру. Вона плекається культурою у процесі ідентифікації як соціальний індивід і як індивідуальність за своєю ідентичністю. Водночас як особистість людина здійснює свою життєдіяльність й у суспільстві, й у культурі, а тому є носієм усієї соціальності та суб'єктом розвитку і, в окремих випадках, навіть творення культури.

Сучасна людина приречена діяти і як соціальний індивід, і як особистість. Вона самоусвідомлює і себе, і свій час, але не завжди самоусвідомлювані реальності співпадають. До

того ж кожен громадянин самоформується і самоідентифікується культурою, узгоджуючи свої дії як з вимогами суспільства, так і зі своїми власними принципами. “Узгоджуються ці вимоги-принципи тоді, коли людина усвідомлюється як істота, котра невід’ємна від культури, а культура – як невід’ємна від людини” [10, с. 17].

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Концепти “ідентифікація” й “ідентичність” взаємопов’язуються через концепти з більш потужним змістовно-смісловим наповненням, якими є “соціальне” і “культура”. Їх спорідненість із соціокультурною реальністю зумовлена тотожністю природи розглядуваних концептів. Соціокультурну ідентичність індивід отримує залежно від міри освоєння всього багатства віками накопиченого досвіду покоління, який збережений і збагачений історичною життєдіяльністю народу.

2. Методологічною основою дослідження взаємозв’язку ідентифікації й ідентичності є принцип діалектичної логіки – рух мислення від одиничного до загального і від нього – до особливого: *ідентифікація → соціальне → соціалізована ідентичність; ідентифікація → культура → соціокультурна ідентичність*. Ідентифікація як діючий фактор (причина), формуючись у сфері соціокультурної реальності, визначає природу ідентичності як наслідку.

3. Подальше дослідження проблеми формування активної життєвої позиції особистості повинно реалізуватися аналізом природи і функцій таких важливих компонентів соціокультурної реальності, як “світоглядні *універсали*”, або категорії культури.

1. Балацкий Э. Диалектика познания и новая парадигма экономической науки // МЭ и МО. – 2006. – № 7. – С. 73–79.

2. Бодрийар Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. – Екатеринбург, 2000. – 32 с.

3. Григорьев А. Концепт и его лингвокультурологические составляющие // Вопросы философии. – 2006. – № 3. – С. 64–76.

4. Грицанов А. Оруэлл Джордж / Новейший философский словарь. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 720–723.

5. Донченко О. Психология трансперсональных конструкторов // Психология і суспільство. – 2001. – № 3. – С. 44–104.

6. Кліпінгер Д. Знак/означник/означуване / Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. – 503 с.

7. Кубаєвський М.К. Національна ідея: історичні й методологічні засади осмислення: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 192 с.

8. Мерфі С. Тімоті. Дельоз Жіль / Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. – 503 с.

9. Москаль Ю. Ідентифікація й ідентичність у суспільному форматі теоретичного аналізу // Психологія і суспільство. –

2006. – № 1. – С. 96–112.

10. Розин В.М. Культурно-историческая обусловленность жизнедеятельности человека и его идентичности // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 12–28.

11. Сайко Э.В. Идентификация как способ бытия и идентичность как форма субъективного самоосуществления // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 3–11.

12. Сміт Д. Симулякр / Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. – 503 с.

13. Степин В. Культура / Новейший философский словарь. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – С. 527–529.

14. Фурман А. Идея профессионального методологического: Монография. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.

15. Фурман А. Теория освітньої діяльності як метасистема // Психологія і суспільство. – 2002. – № 3–4. – С. 20–58.

16. Фурман А. Принцип чотирьох “К” у контексті професійного методологического // Вітакультурний млин. – 2007. – Модуль 5. – С. 4–15.

17. Шаров К. Конструктивистская парадигма в изучении национализма и национальных вопросов // Вестник Моск. ун-та. – Серия 7. Философия. – 2006. – № 1. – С. 59–72.

18. Эрикссон Э. Идентичность: Юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996. – 352 с.

19. Яковенко И. Базовые идентичности и социокультурные основания их трансформации: факторы, тренды, сценарии // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 28–37.